

نگاهی به دانشنامه نویسی در ایران

کاظم موسوی بجنوردی

دانشنامه نویسی، یعنی مجموعه های چند علمی، مخصوصاً دانشنامه های تخصصی در ایران سابقه ای بس دیرین دارد. گرچه تحقیق و تألیف هریک این آثار بنا بر شرایط زمان و وضع علم در آن روزگار معمولاً توسط یک تن صورت می پذیرفته است. کتابهایی چون احصاء العلوم ابونصر فارابی، مفاتیح العلوم خوارزمی (قرن 4/ق 10م)، جامع العلوم فخرالدین رازی (قرن 6/ق 12م)، درة التاج قطب الدین شیرازی (قرن 7/ق 13م) از آثار چند علمی؛ و کتابهای بزرگ الحاوی محمد بن زکریای رازی در طب (قرن 3/ق 9م)، القانون ابوعلی بن سینا در طب (قرن 4/ق 10م)، الشفای همو در فلسفه؛ و در قرون متأخر تر کتاب نفائس الفنون شمس الدین املی (قرن 8/ق 14م) از جمله آثار دانشنامه ای برجسته در ایران قدیم به شمار می روند. در قرون 12 و 13/ق 18 و 19م چند فرهنگ نامه و تذکره دائرة المعارف گونه در ایران پدید آمد که مشهورترین آنها یکی نامه دانشوران است که تدوین آن در سال 1294ق/1877م به فرمان ناصر الدین شاه و زیر نظر اعتضاد السلطنة، مشتمل بر احوال و آثار دانشمندان ایران و اسلام آغاز شد و جلد اول آن در سال ۱۲۹۶ق/1879م، ولی تعداد مجلدات منتشره آن از هفت جلد تجاوز نکرد. کتابهای ریاض السیاحة و بستان السیاحة نوشته حاجی زین العابدین شیروانی هم از آثار دایره المعارف گونه همین دوران و مشتمل بر اطلاعات وسیع تاریخی و جغرافیایی و احوال شاعران و صوفیان و دانشمندان است.

کتاب های دیگری از قبیل ریاض الجنة (تألیف سال 1216ق/1801م) و بحر العلوم (تألیف 1209ق/1795م)؛ و نیز گنج دانش از محمد تقی خان حکیم (تألیف در ۱۳۰۵ ق / 1888م از دیگر آثار دانشنامه گونه در این ادوارند.

در دوران جدید و احساس لزوم گسترش دانش میان طبقات مختلف مردم، کوششهایی برای تألیف فرهنگنامه ها و آثار دانشنامه ای به شیوه جدید ظاهر شد. برخی از مهمترین آثار پدید آمده در این زمینه ها عبارتند از :

1- لغتنامه دهخدا

اثری است فرهنگ‌نامه‌ای- دانشنامه‌ای که توسط دانشمند و ادیب برجسته، علی اکبر دهخدا برای گردآوری و عرضه گستره وسیع لغات فارسی و گویشهای آن و نیز احوال مختصر ادیبان و دانشمندان و آثار آنها، بنیان نهاده شد. جلد اول لغتنامه در سال 1325 ش/1946 م منتشر شد و تنظیم و ویرایش و تکمیل آن تا قریب به چهل سال بعد با تغییراتی در سازمان لغتنامه به طول کشید. چاپ قدیم این اثر در 50 جلد به قطع بزرگ و مشتمل بر 26 هزار صفحه بود. ویرایشهای بعدی این اثر، بر فواید کتاب بسیار افزوده است.

2- دایره المعارف فارسی

دانشنامه‌ای است در 3600 صفحه در قطع بزرگ و مشتمل بر سه جلد، زیر نظر غلامحسین مصاحب، و سپس رضا اقصی، نخستین دایره المعارف عمومی به سبک جدید به زبان فارسی است. جلد اول این دایره المعارف در سال 1345 ش/1966 در تهران منتشر شد. اساس این دایره المعارف، دانشنامه دو جلدی کلمبیا ست که نزدیک به همان اندازه نیز مدخلهایی در باره تمدن و تاریخ ایران و اسلام به آن افزوده شده است. مقالات همین مدخلها با دقت تمام و به قلم استادان برجسته نوشته شده است و از اهمیت و سندیت بسیار برخوردار است.

3- دانشنامه ایران و اسلام

به سبب اهمیت روز افزون تحقیقات ایران شناسی و اسلام شناسی و اعتبار دانشنامه اسلام Encyclopedia of Islam که چاپ اول آن به سه زبان آلمانی و فرانسه و انگلیسی در لیدن هلند منتشر شده و سپس به زبانهای عربی و اردو و ترکی نیز ترجمه شده بود، احسان یار شاطر در سال 1353 ش/1974 به فکر ترجمه چاپ دوم همین دایره المعارف به زبان فارسی و تکمیل آن با مدخلهایی در باره ایران و تشیع افتاد. اجرای این کار به زودی آغاز شد و تا 1357 ش/1978 م تعداد 10 جزوه از آن، مشتمل بر مقالات ترجمه شده از EI2 (چاپ دوم دایره المعارف اسلام) و مقالات تألیف شده توسط محققان ایرانی منتشر شد. اما با سقوط حکومت پهلوی و ظهور جمهوری اسلامی، احسان یارشاطر به امریکا رفت و در آنجا به طراحی و تدوین دانشنامه‌ای مخصوص فرهنگ و ادب و تمدن ایران زیر نام

دایره المعارف به زبان انگلیسی در امریکا منتشر شده است. در دوره جمهوری اسلامی چندین دایره المعارف تخصصی و عمومی در ایران تأسیس شد که دایره المعارف بزرگ اسلامی، دانشنامه ایران، دایره المعارف فرهنگ عامه، دانشنامه جهان اسلام، و در درجات پائین تر دایره المعارف تشیع از همه مهمترند.

4- دایره المعارف بزرگ اسلامی

این دانشنامه حاصل کوششهای پژوهشی مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش های ایرانی و اسلامی) است که در اسفند ماه 1362 ش/مارچ 1984 م به منظور تحقیق، تدوین و انتشار دانشنامه های عمومی و تخصصی و کتب مرجع در ابعاد مختلف معارف بشری به ویژه فرهنگ و تمدن اسلامی و ایرانی به دست کاظم موسوی بجنوردی بنیاد نهاده شد و شماری از برجسته ترین دانشمندان و محققان ایرانی به همکاری دعوت شدند. این مرکز به عنوان نخستین گام تألیف دایره المعارف بزرگ اسلامی را، مشتمل بر مهمترین ابعاد و وجوه فرهنگ و تمدن ادب و هنر و تاریخ و فلسفه و علوم اسلام و ایران، در دستور کار خود قرار داد. اجرای طرح عملاً از اواسط سال 1363 ش/1984 م آغاز شد و جلد اول آن در سال 1367 ش/1988 منتشر گردید. تا کنون که سی سال از تأسیس این مرکز سپری شده است، 21 مجلد از دایره المعارف بزرگ اسلامی به زبان فارسی منتشر شده است.

اهمیت روز افزون این دایره المعارف و استقبال محققان جهان اسلام و اسلام شناسان و ایران شناسان سراسر جهان، این مرکز را تشویق به ترجمه آن به زبانهای عربی و انگلیسی کرد. ترجمه عربی دایره المعارف بزرگ اسلامی مدتی پس از انتشار جلد چهارم متن فارسی، در همین مرکز توسط مترجمان و استادان میرز آغاز شد و نخستین مجلد آن در سال 1370 ش/1991 م بیرون آمد. تا کنون هشت مجلد از متن عربی دایره المعارف بزرگ اسلامی منتشر شده است.

ترجمه انگلیسی دایره المعارف بزرگ اسلامی نیز چند سال بعد توسط مؤسسه مطالعات اسماعیلی لندن به مرکز پیشنهاد شد و پس از مذاکرات مفصل و ایجاد گروهی مشترک و مرکب از محققان مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی و مؤسسه مطالعات اسماعیلی، اجرای طرح آغاز گردید. سرانجام در سال 2000 م نخستین جلد متن انگلیسی دایره المعارف بزرگ اسلامی زیر عنوان اسلامیکا Encyclopaedia Islamica که زیر نظر مرکز دایره

لیدن هلند منتشر گردید و با استقبال مراکز اسلام شناسی و ایران شناسی غرب روبرو شد. تا کنون چهار مجلد از اسلامیکا منتشر شده است. دانشنامه اسلامیکا در سال 1389 ش/2010م جایزه بین المللی کتاب سال ایران را دریافت کرد.

5- دانشنامه ایران

دانشنامه ای است عمومی و مشتمل بر مهمترین وجوه و مباحث فرهنگ و تمدن بشری به زبان فارسی که توسط مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی منتشر می شود. مقصود از تدوین این دانشنامه گسترش دانش عمومی نسبت به دستاوردهای علمی و فرهنگی جهان است. به همین مناسبت بخش بزرگی از مقالات آن از دانشنامه های معتبر جهان (به زبانهای مختلف، مخصوصاً به انگلیسی، آلمانی و فرانسه) استخراج و به زبان فارسی ترجمه می شود. اما آنچه مربوط به فرهنگ و تمدن ایران و اسلام است، اختصاصاً برای این دانشنامه تألیف می گردد یا از دایره المعارف بزرگ اسلامی که توسط همین مرکز تدوین و منتشر می شود، به دانشنامه ایران منتقل می شود. نخستین مجلد دانشنامه ایران در سال 1384 ش/2005م در تهران منتشر شد و تا کنون چهار جلد آن بیرون آمده است.

6- دانشنامه فرهنگ مردم ایران

این دانشنامه هم از آثاری است که توسط محققان مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی نوشته و تدوین می شود. تحقیق و تدوین این دانشنامه از اردیبهشت 1387 ش/2008م به عنوان دانشنامه ای تخصصی و مفصل در زمینه فولکلور و مردم شناسی ایران آغاز شد و جلد اول آن در سال 1391 ش/2012م بیرون آمد و تا کنون دو مجلد از آن منتشر شده و با استقبال اهل تحقیق روبرو گشته است. نویسندگان این دانشنامه نیز، مانند دایره المعارف بزرگ اسلامی مرکب از محققان ایرانی و غیر ایرانی اند.

7- دانشنامه تهران بزرگ

دانشنامه تهران بزرگ، دانشنامه ای تفصیلی و تخصصی است که به منظور تدوین مرجعی جامع، موثق و ناظر بر همه جنبه های حیات مادی و معنوی تهران بزرگ طراحی شده است. تحولات شتابناک تهران در چند دهه گذشته، چهره این شهر را به قدری دگرگون ساخته که با هویت چند دهه پیش خود فاصله بسیار گرفته است. از اینرو مرکز دائرةالمعارف بزرگ

تخصصی با موضوع تهران بزرگ را در دستور کار خود قرار داد. دانشنامه تهران بزرگ بر حسب سه ناحیه بزرگ کلان شهر تهران، در سه بخش تدوین خواهد شد. بخش نخست شمیران، بخش دوم شهر تهران و بخش سوم ری. هر یک از این سه بخش دارای عناوین خاص خود است که به ترتیب حروف الفبایی تنظیم شده است. دو جلد از این دانشنامه که به شمیران اختصاص دارد در سال 1392ش/ 2013م منتشر شده است.

8- دانشنامه جهان اسلام

این دانشنامه در سال 1362ش/ 1983 در تهران بنیاد نهاده شد و مقصود از آن ادامه تدوین دانشنامه ای بود که احسان یار شاطر تألیف و ترجمه آنرا بر اساس ویرایش دوم دایره المعارف اسلام چاپ اروپا (EI2) آغاز کرده و حرف آ و الف آنرا در ده جزوه منتشر کرده بود. به همین سبب دانشنامه جهان اسلام از حرف با شروع شد و بخش اعظم مقالات نخستین مجلدات آن ترجمه مقالاتی در باره اسلام و ایران از دو دانشنامه معتبر EI2 و Iranica بود که به صورت جزوه منتشر می شد؛ اما به تدریج به سوی تحقیق و تألیف گرایش یافت و غالب مقالات مجلدات اخیر تألیف محققان و دانشمندانی است که اختصاصاً برای دانشنامه جهان اسلام مقاله نوشته اند. نخستین جزوه دانشنامه جهان اسلام در سال 1369ش/ 1990م منتشر شد. بعدها چاپ جزوه را رها کرد و به چاپ دانشنامه به صورت مجلد بزرگ روی آورد. تا کنون 17 مجلد بزرگ از این دانشنامه به چاپ رسیده است. دو جلد از این دانشنامه هم به عربی ترجمه شده است.